

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

सांस्कृतिक कार्य विभाग

पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय

फोर्ट जॉर्ज, सेंट जॉर्ज रूग्णालय आवार, छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस जवळ, मुंबई ४०० ००९

दुरध्वनी क्रमांक : ०२२-२२६२३३८०/२२६२३४४६

Email Id : asthapna.doam@gmail.com

क्र. स्मारके./२०२६/कृ.प्र.यो./१०५

दि 20 JAN 2026

परिपत्रक

विषय : स्मारकांवर कृत्रिम प्रकाश योजना करण्यासाठी मार्गदर्शक सुचना व परिपत्रक
संदर्भ : १. श्रीमती श्वेता कुलकर्णी, संस्थापक संचालक, Astronera AEI Pvt. Ltd. यांचे पत्र दि. १३.०१.२०२६
२. CMS COP१४ आंतरराष्ट्रीय प्रकाश प्रदुषण मार्गदर्शक तत्वे (international light pollution guidelines)

राज्य संरक्षित स्मारकांचे स्थळ व्यवस्थापन व जतन संवर्धन आराखडे, संग्रहालय विकास आराखडे, विद्युत रोषणाईचे प्रस्ताव वेळोवेळी संचालनालयास सादर होत असतात. स्मारकाच्या परिसरातील जैवविविधतेच्या संवर्धनासाठी कृत्रिम प्रकाश योजनाबाबत सर्वसाधारण नियमावली तयार करण्यात येत आहे. या नियमावलीचे पालन करून तयार केलेला प्रस्ताव मान्यतेसाठी संचालनालयास पाठविण्यात यावा.

१. संचालनालयांतर्गत सर्व सहाय्यक संचालक, अभिरक्षक, सहाय्यक अभिरक्षक, विविध प्रकल्पातील काम करणारे वास्तुविशारद, प्रोजेक्ट मॅनेजमेंट कन्सल्टंटसी, कंत्राटदार यांना निर्देशित करण्यात येत आहे की, यापुढे सादर होणारे प्रस्ताव हे नैसर्गिक निशानभ पूरक (Dark Sky Compliant) असतील अशी खातरजमा केलेली असावी. प्रस्ताव सादर करतांना याबाबत वेगळे प्रमाणपत्र संबंधित कार्यालय प्रमुखांनी सादर करावे.
२. विद्युत रोषणाईमुळे संबंधित पर्यावरणातील प्राणी व पक्षी यांची रात्रचर्या विचलित होणार नाही याची खबरदारी घेतली जावी.
३. आकाशातील काळोख जपणारी, कमीत कमी प्रकाश टाकणारी कृत्रिम प्रकाश योजना तयार करावी. तसेच स्मारकाच्या दृश्यमानाच्या अखंडतेवर नकारात्मक परिणाम होणार नाही, याची दक्षता घ्यावी
४. स्मारकांवर कुठेही चित्र विचित्र व बटबटीत रंगाच्या विशेषतः हिरव्या, तांबड्या, निळ्या रंगांच्या प्रकाश योजनेचा अंतर्भाव प्रस्तावात करू नये.
५. कृत्रिम प्रकाश योजना ही पर्यटकांच्या सुरक्षिततेसाठी केवळ पदपथ, पायऱ्या आणि प्रवासी मार्ग उजळेल अशी असावी.
६. काही विशेष प्रसंगी ध्वनी प्रकाश खेळ (Sound and light show) करावयाचे असल्यास एक मर्यादित क्षेत्रावरच प्रकाश प्रक्षेपित करण्यात येईल आणि अशा स्वरूपाच्या कार्यक्रमांचा वेळ कमीतकमी असेल याची खातरजमा करून घ्यावी.
७. अवाजवी उर्जा खर्च होणे टाळण्यासाठी ३००० पेक्षा कमी केल्विन, टाइमर यंत्रणा यांचा वापर करावा. जिथे रात्री माणसांचा वावर अनावश्यक असेल तिथे संचारबंदी पाळली जाईल असे नियोजन करावे.

८. वारसा वास्तूमध्ये आवश्यक व सुयोग्य अशा ठिकाणी शक्यतो फिक्कट पिवळ्या किंवा सौम्य रंगांची प्रकाश योजना असावी.
९. प्रकाशझोतांची योजना करतांना प्रकाश आकाशत जाणार नाही व केवळ वांछित घटकच प्रकाशमान होतीलयाची काळजी घ्यावी. हे करतांना आवश्यक वाटल्यास झोतझोतावर वरच्या बाजूस काळा अथवा गडद रंगाचा आडोसा लावाण्याची खबरदारी घ्यावी.
१०. स्मारकांच्या आतून बाहेर येणारे प्रकाशझोत केवळ कमानी व स्थापत्य वैशिष्ट्य यांच्या बाह्याकृती मंदपणे प्रकाशमान करणारे असावे.
११. प्रकाशप्रक्षेपक यंत्रे ही स्मारकाच्या कोणत्याही वास्तुघटकाचा आधार न घेता स्वतंत्ररित्या जमिनीवर बसविण्यात यावीत. खूली जागा असल्यास विजेच्या वायरी जमिनीखालून नेण्याची व्यवस्था करावी. फरसबंदी असल्यास शक्यतो खाचांमधून किंवा तसेही शक्य नसल्यास फरसबंदीवरून प्लॅस्टिक किंवा सुयोग्य अशा मटेरियलचा वापर करून स्मारकाच्या रंगसंगतीशी मिळतीजुळती अशी आच्छादीत पध्दतीने करावी. स्मारकाचा बाह्यभाग प्रकाशित करतांना स्मारकाच्या कोणत्याही भागाची नासधूस होणार नाही, याची दक्षता घ्यावी.
१२. स्मारकाच्या अंतर्भागातही वास्तुघटकाचे नुकसान न करता शास्त्रीय पध्दतीने सुनियोजित अशी अत्यंत कमीतकमी व आवश्यक ठिकाणी प्रकाश योजना असावी.
१३. अशा प्रकारच्या प्रस्तावात विद्युत योजनेच्या अनावर्ती खर्चाबरोबरच आवर्ती खर्चही किती येईल व तो भागवण्यासाठी काय नियोजन आहे याबाबत तपशीलवार माहिती असावी. तसेच आवर्ती खर्च उपलब्ध निधीच्या तुलनेत सुयोग्य प्रमाणातच प्रस्तावित केलेला असावा.
१४. रस्त्याच्या लगत असलेल्या स्मारक व संग्रहालय परीसरात प्रकाश रोषणाई करतांना प्रकाश स्मारकांच्या वांछित घटकावरच जाईल व आजूबाजूच्या रस्त्यांवर जाणार नाही अशी व्यवस्था करावी.
१५. स्मारकांवरील प्रकाश उपकरणांच्या आजूबाजूला रात्रीच्या वेळी जमा होणाऱ्या किटकांच्या विष्टेमूळे ती जागा पिवळी पडून खराब होते. त्यामुळे प्रकाश उपकरणे ही संगमरवर वापरलेल्या व लाइम प्लास्टर केलेल्या ठिकाणी बसविली जाणार नाही याची दक्षता घ्यावी.
१६. CMS COP १४ आंतरराष्ट्रीय प्रकाश प्रदुषण मार्गदर्शक तत्वे (international light pollution guidelines) आणि निशानभ मानके /IDA standards या आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थांची मार्गदर्शक तत्वे अभ्यासून त्याप्रमाणे कार्यवाही करावी. (संलग्न)

* संचालनालयाच्या अखत्यारीत असलेल्या संरक्षित स्मारकांचे स्थळ व्यवस्थापन व जतन संवर्धन आराखडे, संग्रहालय विकास आराखडे, विद्युत रोषणाईचे प्रस्ताव तयार करतांना उपरोक्त सुचनांचे काटेकोरपणे पालन केले जावे.

 (डॉ. तेजस म. गर्गे)
 संचालक

प्रत योग्य कार्यवाहीस्तव

१. सहाय्यक संचालक, रत्नागिरी, नाशिक, छत्रपती संभाजी नगर, पुणे, नांदेड, नागपूर
२. सर्व अभिरक्षक/ सहाय्यक अभिरक्षक, रत्नागिरी, नाशिक, छत्रपती संभाजी नगर, पैठण, तेर, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, नांदेड, नागपूर, सिंदखेड राजा, औंध